

Титаренко С.С.

*здобувач кафедри кримінального права та правосуддя
Запорізький національний університет*

**ОСОБЛИВО КВАЛІФІКУЮЧІ ОЗНАКИ «ВЕЛИКА ШКОДА»
ТА «ІНШІ ТЯЖКІ НАСЛІДКИ» У СКЛАДАХ ЗЛОЧИНІВ,
ПЕРЕДБАЧЕНИХ Ч. 3. СТ. 206 ТА Ч. 3 СТ. 206-2 КК**

Постановка проблеми. Запровадженню вітчизняним законодавцем кваліфікуючих ознак у межах кримінально-правових заборон загалом та норм про рейдерські посягання зокрема кореспондує такий прояв кримінально-правової політики нашої держави, як диференціація кримінальної відповідальності. Цей процес дає змогу досягти вдалого балансу між надмірною лібералізацією кримінально-правового регулювання, з одного боку, та, навпаки, його надмірною суворістю, з іншого.

В.О. Навроцький зазначає, що закріплення в кримінальному законі можливості застосування норм, які враховують більш високу чи, навпаки, зменшену суспільну небезпеку посягань, передбачають різні санкції, дає змогу точніше врахувати всі особливості злочинної поведінки, які зустрічаються в житті. Учений додає, що диференціація відповідальності здійснюється за типовими ознаками, які завжди змінюють суспільну небезпеку посягання. Учений пропонує якісний юридичний аналіз деяких особливостей використання у диспозиціях статей Особливої частини КК кваліфікуючих ознак як найбільш поширеного засобу диференціації кримінальної відповідальності. Зокрема, В.О. Навроцький визначає: кваліфікований склад злочину як такий, що містить ознаки основного складу й одну чи кілька додаткових ознак, що підвищують суспільну небезпеку посягання; особливо кваліфікований склад злочину як такий, що передбачає наявність ознак, обов'язкових для основного чи кваліфікованого складу злочину, та особливо кваліфікуючих ознак [1, с. 292–293].

Огляд останніх досліджень і публікацій.

У вітчизняній теорії кримінального права склади злочинів традиційно класифікуються за ступенем тяжкості на такі види: а) основний, тобто без обтяжуючих та пом'якшуючих обставин; б) кваліфікований (із обтяжуючими обставинами); в) особливо кваліфікований (із особливо обтяжуючими обставинами), тобто з ознаками, які додають йому особливої суспільної небезпеки; г) привілейований (із пом'якшуючими обставинами), який містить ознаки, що певною мірою знижують його суспільну небезпеку порівняно з основним. При цьому варто зауважити, що вітчизняний законодавець особливо не захоплюється конструюванням привілейованих складів – кваліфікованих та особливо кваліфікованих у структурі КК набагато більше [2, с. 124].

Переходячи до висвітлення заявленого у цій статті матеріалу, зазначу, що звертає на себе увагу така обставина: у ст.ст. 206 і 206-2 КК законодавцем використана однакова логіко-граматична конструкція, позначена кримінально-правовим поняттям «інші тяжкі наслідки». Водночас, враховуючи відмінний зміст інших особливо кваліфікуючих ознак, що альтернативно доповнюють наведену, можна вести мову про відмінний «асоціативний» контекст (фактично, зміст), вкладений у них законодавцем у межах кожної з цих заборон окремо.

Тут варто звернути увагу на слушне застереження П.С. Берзіна, який за результатами аналізу всього розмаїття способів описання наслідків (передусім, матеріального характеру) у складах злочинів у сфері господарської діяльності виступає проти використан-

ня занадто узагальнюючих формулювань, а навпаки, радить орієнтуватись на зміст ч. 1 ст. 3 ГК у частині впливу суспільно небезпечних наслідків на діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямованої на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність [3, с. 9–10].

Формулювання завдання дослідження.

Основним завданням, що ставить автор цих рядків перед собою, є критичний змістовний та системний аналіз особливо кваліфікуючих ознак «велика шкода» та «інші тяжкі наслідки», що використані у ч. 3 ст. 206 та ч. 3 ст. 206-2 КК. Таким чином, автор прагне дослідити, чи правильним є сформульований законодавцем підхід до збільшення рівня тяжкості та, відповідно, відповідальності за позначені відповідними заборонами протиправні «рейдерські» діяння.

Виклад основного матеріалу. Перш за все, варто зазначити, що особливо кваліфіковані склади злочинів, передбачені ст. ст. 206 та 206-2 КК, орієнтують на таку криміноутворюючу ознаку, як суспільно небезпечний наслідок у вигляді «великої шкоди». Шкода (польс. szkoda, від давньонім. scado – втрата, збиток) у широкому сенсі слова – це збитки, втрати, неприємності тощо, що є наслідком яких-небудь дій, учинків; щось зіпсоване, ушкоджене, знівечене [4, с. 1399]. В юридичній довідковій літературі шкода визначається в загальнотеоретичному розумінні як зменшення або знищення майнової, немайнової чи іншої сфери потерпілого. Доречно додається, що в кримінальному праві на позначення категорії шкоди використовуються уточнюючі поняття «істотна», «значна», «велика», «особливо велика», «завдана у великому розмірі», «завдана в особливо великому розмірі» тощо. Нині універсального визначення цих понять кримінальне законодавство не пропонує [5, с. 441–442].

Загалом поняття «матеріальна шкода» у складах злочинів у сфері господарської діяльності активно досліджувалось у працях

вітчизняних криміналістів. Докладну увагу аналізу його змісту присвятив П.С. Берзін. Цей автор є прибічником поширеного в кримінально-правовій науці погляду, що в розділі VII Особливої частини КК законодавець не робить застережень щодо неохоплення нею змісту кореспондуючого цивільно-правового поняття «шкода». Через це раціональною видається позиція про похідний характер кримінально-правового поняття шкоди від аналогічного поняття в цивільно-правовому вимірі. Зазначений автор висловлює власну позицію, що з урахуванням ч. 2 ст. 22, ч. 2 ст. 418, ст. ст. 423, 424, 1166 ЦК, спираючись на висновок про те, що збитки, заподіяні діянням, передбаченим зокрема ч. 3 ст. 206 КК, локалізуються лише на майнових правах суб'єкта господарювання та мають становити основу змісту поняття «матеріальна шкода», варто зазначити, що реальні збитки та упущена вигода мають передувати у прямому причиновому зв'язку з протидією законній господарській діяльності [6, с. 139–140].

Цікаво додати, що примітки до обох зазначених статей передбачають, що *матеріальна* (курсив мій – С.Т.) шкода вважається великою, якщо вона у п'ятсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян. Із цього можна зробити раціональний (принаймні, на перший погляд) висновок про те, що законодавець свідомо розрізняє велику шкоду як сукупне універсальне поняття і власне велику матеріальну шкоду як його специфічний прояв. Якщо керуватись висвітленим вище підходом, обстоюваним О.О. Дудоровим, Р.О. Мовчаном та деякими іншими науковцями, щодо тлумачення кваліфікуючих (особливо кваліфікуючих) ознак злочину в системі таких ознак на рівні окремої заборони, то можна дійти висновку про те, що ознака великої шкоди має включати й інші нематеріальні прояви заподіяної шкоди – роз'єднувальний сполучник «чи» між словами «заподіяла(-ли) велику шкоду» та «спричинила(-ли) інші тяжкі наслідки», що позначають відповідні особливо кваліфікуючі ознаки, свідчить

на користь саме такого висновку, особливо за відсутності вказівки на матеріальний характер шкоди. Таким чином, зміст поняття «інші тяжкі наслідки» є більш широким і, вочевидь, має охоплювати зміст великої шкоди.

Водночас у разі буквального тлумачення ознаки «велика шкода», тобто включення до змісту цього поняття не лише матеріальної, а й інших проявів шкоди у великих розмірах створюється небезпечна колізійна ситуація, коли ця ознака та ознака інших тяжких наслідків можуть включати фактично однакові види наслідків. Стає об'єктивно незрозумілим, які наслідки нематеріального характеру охоплюються великою шкодою, а які – іншими тяжкими наслідками. Очевидно, що таке змістовне змішування йде не на користь якісному правозастосуванню в «антирейдерській» сфері кримінально-правового регулювання. А тому пропоную два варіанти вирішення такої незадовільної ситуації: 1) «мінімальний» – ознака «велика шкода», використана у ч. 3 ст. 206 і ч. 3 ст. 206-2 КК, потребує обмежувального тлумачення (передусім, правозастосовного та доктринального) і має охоплювати суспільно небезпечні наслідки лише матеріального характеру (відповідно до змісту приміток до цих статей); 2) «оптимальний» – ч. 3 ст. 206 і ч. 3 ст. 206-2 КК потребують редакційних змін шляхом включення між словами «велику» та «шкоду» слова «матеріальну». Саме такий оптимальний сценарій удосконалення текстів відповідних кримінально-правових заборон здатен, на мій погляд, усунути змістовне протиріччя між наведеними особливо кваліфікуючими ознаками, що нині спостерігається. Тим більше нормативних «прецедентів» на користь такої оптимізації тексту кримінального закону вистачає – взяти хоча б склади господарських заборон, передбачених ч. 2 ст. 205, ст. 218-1, ст. 219, ч. 2 ст. 222, ч. 2 ст. 224 КК, в яких законодавець використав саме поняття «велика матеріальна шкода».

Переходячи до аналізу другої з окреслених у назві наукової статті особливо кваліфікуючих ознак, зазначу, що заслуговують на при-

скіпливу увагу основні причини використання в кримінальному законі оціночних понять на кшталт «інші тяжкі наслідки».

Важливо зауважити, що науково коректне розуміння поширеного в кримінально-правовій матерії поняття «інші тяжкі наслідки» можливе лише за умови усвідомлення відмінності між ним і поняттям «тяжкі наслідки». Розмежовуючи обидві конструкції, Л.П. Брич пише, що в межах поняття «тяжкі наслідки» вітчизняний законодавець вказує на суспільно небезпечні наслідки, які є безальтернативною ознакою складу злочину – сам по собі широкий обсяг цього поняття не обмежений обсягами інших понять, що мало б місце, якби вони були названі ним в одному переліку. Натомість порядок використання у текстах заборон поняття «інші тяжкі наслідки», розмірковує автор, свідчить про те, що такі наслідки завжди є альтернативними. Таким чином, обсяг цього поняття підпорядкований обсягу інших поєднаних із ним і названих у диспозиції статті (частини статті) Особливої частини КК понять, що позначають суспільно небезпечні наслідки [7, с. 232].

В.О. Навроцький, у свою чергу, звертає увагу на ту обставину, що певні труднощі виникають під час встановлення змісту понять, які наведені в КК способом так званих відкритих переліків – тобто прямо названо одну чи кілька однорідних ознак складу злочину, а далі вказано, що відповідною статтею охоплюються й інші аналогічні ознаки. Кримінально-правові поняття, що позначаються прийомом відкритого переліку, додає вчений, мають тлумачитися з урахуванням значення безпосередньо використаних термінів – їх обсяг фактично обмежується самим законодавцем. При цьому поширювальне тлумачення відповідних термінів, коли під іншими наслідками, діяннями, способами тощо розуміють будь-які можливі наслідки, є принципово неправильним підходом. Що ж до змісту поняття «інші тяжкі наслідки», то позиція В.О. Навроцького зводиться до такого: якщо наслідки позначені як «загибель людей або інші тяжкі наслідки», то

такі «інші» наслідки мають охоплювати лише фізичну шкоду; відповідно, матеріальна шкода незалежно від її розміру і характеру не має належати до таких наслідків, оскільки вона принципово відрізняється від тієї, на врахування якої орієнтує закон через термін, що є кореневим у відповідному офіційному формулюванні [8, с. 641–642].

Низку актуальних проблем навколо тлумачення та вдосконалення кримінального закону в частині використання поняття «інші тяжкі наслідки» було розглянуто О.О. Дудоровим та Р.О. Мовчаном у межах спільної наукової статті. Зокрема, автори доходять висновку, що, незважаючи на значущість праць окремих учених із відповідної проблематики, у кримінально-правовій доктрині досі не сформувався єдине бачення щодо змісту поняття «інші тяжкі наслідки».

Викликає інтерес послідовно обстоюваний О.О. Дудоровим та Р.О. Мовчаном погляд, що ефективність кримінального закону, в якому використовується логіко-граматична конструкція «інші тяжкі наслідки», могла б бути значно вищою за умови дотримання нижченаведених пов'язаних між собою вимог щодо її законодавчого закріплення.

По-перше, законодавець має, за можливості, мінімізувати кількість випадків, коли альтернативою «іншим тяжким наслідкам» у КК виступає лише один з інших видів суспільно небезпечних наслідків. Із доречним зверненням до результатів інших наукових напрацювань автори пишуть, що законодавець має, навпаки, рухатись шляхом максимальної конкретизації «інших тяжких наслідків», яка має досягатися, передусім, шляхом більш детального переліку явищ, що підпадають під поняття тяжких наслідків і які можна виявити шляхом моніторингу практики застосування відповідних кримінально-правових норм.

По-друге, враховуючи неможливість однакового тлумачення поняття «інші тяжкі наслідки» при використанні його в різних розділах Особливої частини КК, законодавець під час конструювання кожної конкретної статті кри-

мінального закону має в кожному випадку індивідуально підходити до визначення тих наслідків, що виступають альтернативою «іншим тяжким наслідкам». Адже саме ці наслідки, на які має вказувати законодавець, з урахуванням розташування в системі Особливої частини КК та мети прийняття конкретної кримінально-правової заборони, мають бути для правозастосувача тим орієнтиром, який визначатиме зміст вживаного поряд із ними термінологічного звороту «інші тяжкі наслідки».

Зрештою, законодавець має уникати тих ситуацій, коли під час конструювання однорідних складів злочинів поняття «інші тяжкі наслідки» закріплюються в тексті кримінального закону за допомогою використання різних за змістом логіко-граматичних (зокрема синтаксичних конструкцій). Реалізація цього правила, за умови визнання факту неможливості надання поняттю «інші тяжкі наслідки» однакового значення під час використання його в різних розділах Особливої частини КК, має створити максимально зручне підґрунтя для уніфікованого тлумачення розглядуваного термінологічного звороту принаймні у межах окремих розділів Особливої частини КК [9, с. 168–170].

Проектуючи висвітлені вище наукові позиції і правила тлумачення змісту ознаки «інші тяжкі наслідки» на диспозиції особливо кваліфікованих складів злочинів, передбачених ст. ст. 206 і 206-2 КК, зверну увагу на їх специфічні риси.

Так, у межах ч. 3 ст. 206 КК законодавець використовує такий перелік альтернативних особливо кваліфікуючих ознак, що, збільшуючи рівень суспільної небезпеки та, відповідно, суворість кримінальної відповідальності за протидію законній господарській діяльності, описують наслідки діяння: насильство, небезпечне для життя чи здоров'я, заподіяння великої шкоди, спричинення інших тяжких наслідків. Системне тлумачення закону у межах цього переліку ознак, з урахуванням запропонованих вище доктринальних підходів до визначення змісту поняття «інші тяжкі

наслідки», дає змогу зробити такий висновок: оціночна ознака інших тяжких наслідків має включати суспільно небезпечні прояви як суто матеріального, так і фізичного характеру. У першому випадку ними можуть бути, наприклад, переривання роботи чи ліквідація суб'єкта господарювання, масові страйки працівників. У другому випадку тяжкі наслідки можуть включати, як видається, самогубство потерпілого чи замах на нього, виникнення тимчасового розладу психічного здоров'я, викрадення чи позбавлення волі потерпілих за відсутності способів, небезпечних для життя або здоров'я особи, прояви мордування й катування потерпілого.

Водночас у ч. 3 ст. 206-2 КК поряд із вказівкою на спричинення інших тяжких наслідків законодавець використовує лише таку «об'єктивну» особливо кваліфікуючу ознаку, як заподіяння великої шкоди. А тому зміст інших тяжких наслідків, як видається, має включати лише прояви матеріальної (не фізичної) шкоди. Опосередковано на користь правильності такої тези свідчить, на мій погляд, і зміст закріплених у межах диспозиції ч. 1 ст. 206-2 КК ознак протиправного діяння: законодавець вказав на заволодіння майном юридичної особи способом вчинення юридично нікчемних правочинів – тобто шляхом переважно обману, а не застосування насильства.

Наукові погляди щодо змісту розглядуваної ознаки є здебільшого схожими – вони різняться лише обсягом наведеного переліку наслідків. Так, наприклад, А.М. Ришелюк пропонує включати до «інших тяжких наслідків» заподіяння смерті або самогубства потерпілого чи близької йому особи, заподіяння смерті, тяжких тілесних ушкоджень чи великої матеріальної шкоди сторонній особі, припинення роботи підприємства, установи чи організації, вимушене звільнення з роботи багатьох людей тощо [10, с. 607]. Н.О. Гуторова, у свою чергу, відносить до таких заподіяння смерті потерпілому, близьким йому особам або іншим особам (наприклад, постраждалим у результаті знищення чи пошкодження майна загальнонебез-

печним способом), заподіяння іншим особам тяжких чи середньої тяжкості тілесних ушкоджень, самогубства потерпілого, припинення роботи підприємства, установи або організації, банкрутства тощо [11, с. 74].

Серед потенційних проявів змістовно оціночних «інших тяжких наслідків» у диспозиції ч. 3 ст. 206-2 КК Д.О. Калмиков наводить такі: банкрутство; втрата ділової репутації, причому такого рівня, що юридична особа була вимушена змінити сферу своєї діяльності; ситуація, коли більшість кваліфікованого персоналу, який набирался та навчався протягом тривалого часу (зокрема якщо йдеться про сферу високих технологій, медицину, науку), перейшла в інші організації, або коли порушення цілісності майнового комплексу зумовило потребу у постійних додаткових витратах на забезпечення господарської діяльності [12, с. 297].

Висновки. Проведене у межах статті наукове дослідження дає змогу сформулювати кілька висновків як суто теоретичного, так і прагматичного правозастосовного спрямування.

1. Якщо керуватись буквальною тлумаченням використаної в ч. 3 ст. 206 і ч. 3 ст. 206-2 КК ознаки «велика шкода», тобто включати до змісту цього поняття не лише матеріальну, а й інші прояви шкоди у великих розмірах, то, як видається, матиме місце небезпечна колізійна ситуація, за якої ця ознака та ознака «інші тяжкі наслідки» можуть охоплювати фактично однакові види наслідків. Тобто стає незрозумілим, які саме наслідки нематеріального характеру охоплюються поняттям великої шкоди, а які – поняттям інших тяжких наслідків. Очевидно, що таке змістовне змішування йде не на користь якісному правозастосуванню в «антирейдерській» сфері кримінально-правового регулювання. Із метою усунення такої колізії пропонується два варіанти її вирішення: 1) «мінімальний» – ознака «велика шкода», використана у ч. 3 ст. 206 і ч. 3 ст. 206-2 КК, потребує обмежувального тлумачення і має охоплювати суспільно небезпечні наслідки лише матеріального характеру (відповідно до змісту приміток до цих статей); 2) «оптимальний» –

ч. 3 ст. 206 і ч. 3 ст. 206-2 КК потребують редакційних змін шляхом включення між словами «велику» та «шкоду» слова «матеріальну». Видається, що саме такий оптимальний сценарій удосконалення текстів відповідних кримінально-правових заборон, тобто шляхом офіційного використання поняття «велика матеріальна шкода», здатен усунути змістовне протиріччя між двома особливо кваліфікуючими ознаками.

2. Із урахуванням обстоюваної О.О. Дудоровим та Р.О. Мовчаном позиції щодо раціональності дотримання кількох пов'язаних між собою вимог (правил) задля удосконалення

практики застосування законодавчо закріпленої ознаки «інші тяжкі наслідки», можна зробити висновок про те, що юридичний зміст «інших тяжких наслідків» у ч. 3 ст. 206-2 КК має включати лише прояви матеріальної (тобто не фізичної) шкоди. Опосередковано на користь правильності такої тези свідчить, на мій погляд, і зміст закріплених у межах диспозиції ч. 1 ст. 206-2 КК ознак протиправного діяння: законодавець вказав на заволодіння майном юридичної особи шляхом переважно обману (тобто у спосіб «документального» шахрайства), а не шляхом застосування насильства.

Анотація

Статтю присвячено аналізу змісту та кримінально-правового значення особливо кваліфікуючих ознак «велика шкода» та «інші тяжкі наслідки», використаних у текстах заборон, передбачених ст.ст. 206 і 206-2 КК. Розглядаються висловлені в юридичній літературі погляди щодо коректного юридичного тлумачення та особливостей інкримінування цих ознак. Пропонуються доречні законодавчі зміни (до ч. 3 ст. 206 КК) та удосконалення порядку тлумачення норми кримінального закону (ч. 3 ст. 206-2 КК).

Ключові слова: велика шкода, інші тяжкі наслідки, особливо кваліфікуюча ознака, склад злочину, тлумачення, рейдерство.

Аннотация

Статья посвящена анализу содержания и уголовно-правового значения особо квалифицирующих признаков «большой вред» и «иные тяжкие последствия», использованных в текстах запретов, предусмотренных ст.ст. 206 и 206-2 УК. Рассматриваются высказанные в юридической литературе взгляды относительно корректного юридического толкования и особенностей инкриминирования этих признаков. Предлагаются уместные законодательные изменения (ч. 3 ст. 206 УК) и совершенствование порядка толкования нормы уголовного закона (ч. 3 ст. 206-2 УК).

Ключевые слова: большой вред, иные тяжкие последствия, особо квалифицирующий признак, состав преступления, толкование, рейдерство.

Titarenko S.S. Specially Qualificative Signs “Great Damages” and “Other Serious Consequences” in the Sets of Crimes Referred to Part 3, Article 206 and Part 3, Article 206-2 of the Criminal Code Summary

The article is devoted to the analysis of the content and criminal-law significance of especially qualifying signs “great harm» and “other serious consequences” used in the texts of prohibitions provided for in articles 206 and 206-2 of the Criminal Code. The views expressed in the legal literature regarding the correct legal interpretation and the features of the incrimination of these characteristics are examined. Appropriate legislative changes (Part 3 of Article 206 of the Criminal Code) and improving the procedure for interpreting the norms of criminal law (Part 3 of Article 206-2 of the Criminal Code) are proposed.

Key words: great harm, other grave consequences, especially qualifying sign, crime structure, interpretation, raiding.

Список використаних джерел:

1. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: [навч. посіб.] / В.О. Навроцький. – 2-ге вид. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 512 с.
2. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: Навчальний посібник / За заг. ред. М.І. Хавронюка. – К.: Ваіте, 2014. – 944 с.
3. Берзін П.С. Наслідки у складах злочинів у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика: [Навчальний посібник] / П.С. Берзін. – К.: КНТ, 2007. – 392 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
5. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – 768 с.
6. Берзін П.С. Наслідки у складах злочинів у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика: [Навчальний посібник] / П.С. Берзін. – К.: КНТ, 2007. – 392 с.
7. Брич Л. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді шкоди здоров'ю людини: зміст спільних ознак / Л. Брич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2009. – Вип. 48. – С. 225–240.
8. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації : [навч. посібник] / В.О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.
9. Дудоров О.О., Мовчан Р.О. Кримінально-правове поняття «інші тяжкі наслідки»: проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства / О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан // Юридичний науковий електронний журнал. – 2015. – № 1. – С. 162–170 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lsey.org.ua/1_2015/44.pdf.
10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 9-те вид., переробл. та доповн. – К.: Юридична думка, 2012. – 1313 с.
11. Гуторова Н.А. Преступления в сфере хозяйственной деятельности: Раздел VII Особенной части Уголовного кодекса Украины с научно-практическим комментарием / Н.А. Гуторова. – Х.: ООО «Одиссей», 2003. – 256 с.
12. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: Злочини проти власності / За ред. М.І. Хавронюка. – Київ : ВД «Дакор», 2017. – 448 с.